

פרק ה

המסע הראשון וכשלונו

על תגובתם של הארגונים השונים וחבריהם ל"תוכנית אוגוסטובה", שבמשך כמה חודשים עמדה במרכז פעולתה של מחתרת הגיטו, השפיעו לא מעט התמורות רבות המשקל, שחלו באותו זמן במצב הגיטו, ובעיקר — החרדה מפני הגזירות החדשות שתמורות אלה רמזו עליהן. היתה זו ראשיתה של התקופה הידועה בתולדות גיטו קובנא כ"תקופת גקה", על שם אוֹבֶר־שטורם־באָן־פִּירֶר וילהלם גקה (Goecke) — היא תקופת חיסולו המודרג של הגיטו, שנמשך מספטמבר 1943 ועד יולי 1944, זמן גירושם של שרידי הגיטו לגרמניה, ושגקה ניצח על כל שלבי ביצועו.

גקה הגיע לקובנא בתחילת ספטמבר 1943, ובגיטו נודע, כי עוסק הוא בהעברה בהולה של הגיטו מרשותו של ה־קומיסאריאט הגרמני העירוני, שהיה בתחום שלטונות הכיבוש האזרחיים, לרשותו של ה־אֶס־אֶס, וכפי שנתברר לאחר־מכן — לאותו מדור שפיקח על כל מחנות ההסגר בגרמניה ובשטחי הכיבוש. לא מייד גילה הלה את תוכניותיו לגבי הגיטו. הוא אף עשה צעדים כדי לרכוש את אמונם של ה־אלטסטנראט ושל יושבי הגיטו. הוא הסדיר את אספקת מנות המזון לגיטו, הבטיח מנות מוגדלות למועסקים בעבודה קשה ומיתן את הביקורת ליד שער הגיטו, כאילו אין הוא מתנגד, שיהודים החוזרים ממקומות עבודתם בעיר יבריחו מצרכי־מזון.

התנהגותו זו של גקה לא התאימה לידיעות, שהצליח ה־אלטסטנראט לאסוף בדרכים שונות על פעילותו ויחסו ליהודים. הוא נודע במקומות שונים כמומחה אכזר ורצחני לחיסול גיטאות. החששות מפני מזימותיו גברו, משנודע באמצע ספטמבר, כי הגרמנים מחסלים את גיטו וילנא. מרבית המוכשרים לעבודה פיסית הוגלו לאסטוניה לאזורי החזית, החלשים, הזקנים והילדים נרצחו בפּוֹנָאָר, והשאר, כמה אלפים, הוכנסו לכמה מחנות עבודה בסביבות וילנא.

לאט־לאט נתגלו ל־אלטסטנראט פרטים מתוכניותיו של גקה, ולפיהם אפשר היה להניח, כי גם גיטו קובנא עומד לפני חיסולו, כדרך גיטו וילנא. גקה היה ערום ומנוסה מכדי שיגלה מייד את כל תוכניתו, היינו — הגליית חלק גדול של אוכלוסי הגיטו למקומות מרוחקים והשמדה של "שאינם מוכשרים לעבודה". אך לא העלים מן ה־אלטסטנראט, כי בעצם כבר הוכרז הגיטו כ"מחנה־ריכוז" (Konzentrationslager Kauen), ושברוב יוצאו ממנו חלק גדול

חלק שני: התעוררות

מן העובדים אל כמה מחנות־עבודה גדולים בקובנא ובסביבותיה, כשלב ראשון בתהליך פיצולו של הגיטו כולו למחנות־הסגר. ל־אלטסטנראט נאמר, כי הוא יוכל לקבוע את המועמדים להעברה למחנות־העבודה.

ושוב עמד ה־אלטסטנראט לפני הכרעה, האם ישתף פעולה עם השלטונות הנאציים בביצוע תוכנית, שללא ספק תביא מייד הרעה במצב הגיטו, ושיש בה כל הסימנים שאין היא באה אלא ליצור תנאים נוחים יותר לחיסול הסופי, או שמא יימנע במקרה זה משיתוף פעולה. אמנם לא היתה זו פעם ראשונה שהועמד לפני דילמה גורלית, והרי גם בתקופת ה־אקציות ב־1941 לא הכריע לצד אי־שיתוף־פעולה. אולם המצב עתה היה שונה מזה של 1941. ראשית — עתה לא היה עוד מקום לספקות; כבר היה ברור, כי יש תוכנית להשמדה טוטאלית של היהודים, והשארת יהודי קובנא בחיים לא היתה אלא לפי שעה בלבד. שנית — המצב בחזיתות השתנה מן הקצה אל הקצה; אז הלכו הגרמנים מחיל אל חיל, אולם עתה סופגים צבאותיהם מהלומות כבדות בכל החזיתות, ויום תבוסתם ממשמש־שׁובא. בעצם הימים האלה — תחילת ספטמבר 1943 — קלטו מאזיני הראדיו בגיטו את הידיעה על כניעת איטליה ועל נחיתת צבא בעלות הברית ביבשת אירופה, וזו עשתה רושם עז על היהודים³⁸. גם בפנים הגיטו היה המצב שונה בהרבה משהיה בתקופת ה־אקציות. אז היו בו רק ניצנים של מחתרת, ובקושי נמצא ברשותה של זו אקדח אחד. עתה ידע ה־אלטסטנראט, כי המחתרת הצליחה להקים כוח לוחם המונה מאות לוחמים, לרכוש ולהבריח לגיטו נשק — רובים, אקדחים, רימונים ואף מכונת־ירייה — וכי יש בידי מנהיגיה תוכנית מפורטת להגנת הגיטו בשעת הצורך.

אף־על־פי־כן לא היתה הכרעתו של ה־אלטסטנראט במקרה זה שונה במהותה מהכרעותיו בכל המקרים הקודמים. לא ידוע אם בכלל הועלתה שאלה זו על סדר היום של ישיבותיו, או שהשלמה עם גזירת ה־"קאזרנירונג" ("קסירקוט"), כפי שגקה כינה את תוכניתו, נתקבלה כדבר מובן מאליה. אך עובדה היא, שכעבור זמן־מה הוקמה על־ידי ה־אלטסטנראט ועדה מיוחדת — "ועדת הקסירקוט" — לטיפול בכל העניינים הנוגעים להעברת תושבי הגיטו למחנות־העבודה.

לכאורה קיבלו ארגוני המחתרת אף הם את הגזירה כעובדה מוגמרת, והראיה: לוועדה הנ"ל נכנסו גם עסקני מחתרת מרכזיים, כגון ד"ר וולסונוק, אינז' שמעון ראטנר ומשה לוויץ³⁹. אולם השתתפותם של הללו בוועדה באה כדי לדאוג, שחברי המחתרת לא יוכנסו לרשימות המועמדים למחנות־העבודה. מצד זה הוכיחו נציגי המחתרת יעילות רבה, שכן ידועים לנו רק מקרים

38. עדות ל' גארפונקל, עמ' 21.

39. גאר, עמ' 156.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

בודדים, שחברי מחתרת הועברו למחנות־עבודה, וגם אלה נמנו עם אנשי השורה, ולא עם החברים הפעילים⁴⁰. לא היה בדבר זה משום חידוש. המחתרת נהגה ל"שריין" את חבריה מפני הוצאה מן הגיטו במשך כל שנת 1943, בזמן הגיוס למחנות־העבודה שבקייידאן, בפאלימון ובקושידאר. זו כנראה הסיבה, שפעילות המחתרת במקומות אלה היתה רופפת וללא קשר עם מרכז המחתרת בגיטו, ולעתים אף סירבו במפורש לקבל את מרותה⁴¹. מדיניות ה"שריון" נבעה מן הקו הכללי של שמירה על הכוח הלוחם וחזיון, ולא היתה מטרה לעצמה. היה ברור, כי התנאים למימוש קו זה הקיימים בגיטו עצמו, לא יהיו קיימים בשום מחנה ממחנות־העבודה שמחוצה לו.

אלא שהמחתרת ודאי לא ראתה את גזירת ה"קאזרנירונג" כסוף פסוק. היא ידעה שזו אינה אלא שלב ראשון בחיסולו הסופי המחלט של הגיטו. ואמנם ההתפתחויות בתוך המחתרת מעידות, כי הכרה זו היתה נחלת כל ארגוניה, אף שלא במידה אחת לכולם. ביטוי ממשי לכך היתה "תוכנית־אוגוסטובה" והוויכוח שהתגלע מסביב לה בשורה ובצמרת כאחד.

תוכנית זו, שסופה היה כישלון חרוץ, הוצעה למחתרת, כאמור, על־ידי נציגי "הארגון האנטי־פאשיסטי". וכך מעיד אחד מפעילי "הארגון האנטי־פאשיסטי"⁴²:

... בבואנו לדבר על מסע־אוגוסטובה... מגיעים אנו לחלק העגום ביותר של עבודתנו. את התוכנית ללכת לאוגוסטובה הביא עמו חיים ילין מן היהודי האנטישמי זימאן, לשעבר מורה בגימנסיה המסחרית בקובנא. המורה ללשון־יידיש ולספרות־יידיש, גרשון⁴³ זימאן, אטם את אוזניו לשוועות־הכאב של עמו המעונה והנרדף, והשיב לחיים ילין: "לצערי אין אנו יכולים לקבל ליערות־רודניקי לוחמים יהודים. רוסים וליטאים — כן!" ליוצא־מ־הכלל רצה לעשות את חיים ילין עצמו. הוא הציע לו להישאר ולא לחזור לגיטו. וכשהסביר לו חיים ילין בשמו של מי הוא בא, ומי ממתין לו, נתן לו הלה את תוכנית־אוגוסטובה, ותוך כך הוסיף בציניות, שבסיס פארטיזאני עלינו לבנות בעצמנו ולא לבוא אל המוכן. כשאמר חיים ילין, כי אין לנו נשק. השיב שנשק רוכשים מידי הגרמנים...

חיוזק לסברה, כי "תוכנית־אוגוסטובה" יצאה מלפני הנאך זימאן, מוצאים אנו גם בעדותו של אבא קובנר⁴⁴:

40. עדות אסתר וולפסון, תקליט 1.

41. על המחתרת העצמאית במחנה קייידאן, ראה להלן, פרק ט.

42. מ"ל גולדשמידט, מכתב 1, עמ' 5.

43. לא ברור מה שמו הפרטי של זימאן. יש קוראים לו גרשון ויש — הנאך. במקורות הליטאים נקרא שמו תמיד Genrikas.

44. עדות א' קובנר, עמ' 6 (תקליט 2). מצד שני, יש סברה שיורגיס עדיין לא היה

חלק שני: התעוררות

... זה היה בספטמבר 1943, לאחר בואו של יורגיס [הנאך זימאן], מפקד הבריגאדה, למטהו ב[יערות] רודניקי. והנה באחת הפגישות עמו מצאתי במטהו את חיים ילין. התחילה אז פרשת אוגוסטובה... תוכנית-אוגוסטובה היתה גם קשורה בנו – הגדודים היהודיים [מוויל-נא]. כבר היינו אז 4 גדודים. תחילה ראינו בזה אך ורק רצון לפזר את הריכוז היהודי הגדול בתוך היער הזה, שלא היה נוח במקצת, אבל אין להגיד שלא היתה בכך גם תוכנית אחרת – פוליטית בעיקר. הבריגאדה הליטאית, תפקידה היה פוליטי מובהק, היא רצתה לבסס את פעילותה הקרבית על אדמת ליטא, סביב בירותיה... הבריגאדה לא היתה של ליטאים, אך שמה היה ליטאי והנהגתה ליטאית. תחילה היה מקומה בבילורוסיה, באיזור נארוץ, ורק עם בוא מטהו [של יורגיס] ליערות רודניקי, כאילו נחלצה הבריגאדה הליטאית מאפוט-רופסות של איזור פארטיזאני זר. תוכניתו היתה להקים בסיסים פארטיזאניים של התנועה הליטאית, באזורים ליטאיים מובהקים... וכן שגדוד ליטאי יהיה בסביבות-אוגוסטובה. ואז בדיוק, עם בואו של ילין, שסיפר בוודאי שיש יחידות בתוך הגיטו המוכנות ונלהבות לפעולה פארטיזאנית, כנראה אושרה תוכנית הקמת הבסיס באוגוסטובה, תוכנית שלאחר-מכן נתברר, שהיתה הרת-סכנות, לא מבוססת ולא בדוקה כל צורכה...

קשה לדעת באיזו מידה האמינו מחברי התוכנית עצמם באפשרות ביצועה, אולם לא נראתה אז דרך אחרת. קודם-לכן נעשה ניסיון לקשור קשרים עם בסיס הפארטיזאנים שביערות יונאווא. לצורך זה נשלחה ליערות אלה עסקנית חשובה של "הארגון האנטי-פאשיסטי", מרה לאן. השליחה לא חזרה לגיטו וזמן רב לא נודע גורלה. לימים נתברר כי הצטרפה לאנשי סולומין, ואפשר ללמוד מכך, שסולומין שוב דחה את התוכנית להביא מלוחמי גיטו קובנא לבסיסיו. הקומוניסטים בגיטו לא יכלו להשלות את עצמם, כי סולומין ישנה את עמדתו. נקודת הכובד עברה מעתה אל "תוכנית-אוגוסטובה", והיא הוצעה להנהגה המשותפת של המחתרת.

נציגי הקומוניסטים במטה המשותף לא חסכו מאמץ כדי להטות את לבם של שאר חברי המטה לצד התוכנית. הצטיין בפעולה זו ד"ר וולסונוק, שבאותו זמן כבר הופיע כדוברם של הקומוניסטים⁴⁵. הוא תיאר את יערות-אוגוסטובה כמתאימים מאוד לשמש בסיס לגדודים פארטיזאניים גדולים, וסיפר כי הוצנחה ביערות אלה ממוסקווא קבוצת "מומחים פארטיזאניים" ("ספץ-גרופה"),

באותו זמן ביערות רודניקי. ידוע שהוא הגיע לשם ב-4 באוקטובר 1943 (מונצ'ז'נ-סקאס, עמ' 165). ואולי טעה העד בתאריך שבעדותו (ספטמבר 1943) וצ"ל אוקטובר.⁴⁵ עדות יונה רוכמאן, עמ' 13.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

שתגיש עזרה ללוחמי הגיטו. הוא הפליג בשבתה של התוכנית כולה, שהיא פותחת אפשרויות להעברת "המוני נוער ומבוגרים" מן הגיטו ליערות, ושהיא תשובה ממשית יחידה למזימותיו של גקה, המתכוון ללא ספק להשמיד את שארית יהודי קובנא.

מחוץ ל"ארגון האנטי-פאשיסטי" היו כנראה אנשי "השומר הצעיר" הראשונים שסמכו ידיהם על התוכנית. במשך חודשי קיץ 1943 חלה התקרבות ניכרת ביניהם ובין "הארגון-האנטי-פאשיסטי". בעדות אחת אף נאמר ש"השומר הצעיר" הצטרף ל"ארגון"⁴⁶, כלומר ששני גופים אלה התמזגו מבחינה ארגונית, אך אין אישור לכך ממקורות אחרים. גם ידוע שבקרוב פעילי ה"ש"ה היו חילוקי-דעות בנוגע לעמדתם כלפי הקומוניסטים. שני עסקני תנועה זו, ליאו זימאן ואלי ראוזוק, שקיימו את הקשר עם הקומוניסטים בגיטו, לא היו בדעה אחת. הראשון ייצג את הקו ה"שמאלי", ודרש הידוק-יתר של המגע אתם, ואילו השני חייב שמירה על אי-תלות ארגונית, תוך תיאום הפעולות בלבד.

דעת הרוב בקו "השומר הצעיר" היתה כנראה כדעת אלי ראוזוק, ולכן החליפו את זימאן בראוזוק כאיש-הקשר. וכך מעיד י' רוכמאן: "ליאו זימאן, ואחר-כך אלי ראוזוק, היו המקשרים בין קו "השומר הצעיר" ובין הקומוניסטים...".⁴⁷ "רעיון אוגוסטובה בא לאחר שהקומוניסטים טענו, ששם כבר נמצאים פארטיזאנים. לאחר כל ישיבה עם הקומוניסטים קיבלנו דו"ח על-ידי נציגנו. היו ויכוחים בין אלי ובין ליאו. האחרון היה מושפע יותר, ולכן גם החלפנו את ליאו ב"אלי"⁴⁸.

שיתוף הפעולה המעשי בין שני הארגונים היה בעיקר בתחום האימון הצבאי ורכישת הציוד הצבאי. למשל, חנה זימאן נשלחה פעם לבריגאדה "ארגון טוט" שברחוב אוז'סקו להביא ניטרו-גליצרין, כנראה לצורכי התקנת בקבוקי מולוטוב. היא גם נשלחה לאותו מקום כדי להתקשר עם חבר ה"ש"ה מפולין, שעבד שם, בעניין הכנת מכונת להסיע בה אנשי מחתרת לאוגוסטובה.⁴⁹ גיטה פוגר מספרת, כי עמדה בראש תא-אימונים של אנשי "השומר-הצעיר", ואת ההוראות כיצד לארגן את העבודה בתא ואיך ללמד את השימוש בנשק היתה מקבלת מאלי ראוזוק. פעם קיבלה ממנו גם בריח-רובה.⁵⁰ לא נאמר במפורש בעדותה, ממי קיבל ראוזוק את ההוראות ואת חלקי הרובה לאימונים. אסור היה שיידעו זאת, מטעמי חשאיות. אך אלי מוגדר בהקשר זה כ"מקשר", וידוע שהוא היה באותו זמן איש-הקשר עם הקומוניסטים.

46. עדות שמואל בן-מנחם (דייק), עמ' 5.

47. עדות יונה רוכמאן, עמ' 19.

48. שם, עמ' 17.

49. שם, עמ' 13.

50. עדות ג' פוגר, עמ' 3 (תקליט 1).

חלק שני: התעוררות

על אותו תא-אימונים מספר ד' לווין⁵¹:

... לתנועה הפארטיזאנית הגעתי על-ידי גיטה פוגר, שהכרתיה מקן "השומר הצעיר" בקובנא. היא פנתה אליי בקיץ 1943 וקשרה אותי עם הקן. מאז התחלתי לבוא למקום המפגש, שנמצא ברחוב לינקובוס 63, לא רחוק מהדירה בה התגוררה משפחתי. באותה תקופה כבר התנהלו פעולות-קן סדירות. היה כבר סתיו, חודש ספטמבר בערך, כשגיטה גילתה לי, כי "מלבד הקן יש פה עוד משהו". היא אמרה לי, כי אין אנו מתאספים לשם בילוי בלבד. היא הציגה את עצמה כמקשרת שלי. בשלישיה שלנו היינו: בת-שבע אגראנאט, גיטה פוגר ואני. זכור לי אותו יום שבו הביאה בריח של רובה עטוף בעיתון הליטאי הפא-שיסטי. היא לימדה אותנו לפרקו ולדרכו. עשינו גם ריקונסטרוקציה של הרובה. היה לנו חומר לימוד בכתב, שהיינו משננים אותו בעל-פה. למדנו טופוגראפיה שימושית, עזרה ראשונה ועוד. מלבד עיסוקנו זה הוטלה עלינו גם המצווה של אגירת בקבוקים וציוד-עזר, כגון: תרמילי-גב, שקים וכו'. הכול נעשה בחשאי. סודי זה לא גיליתי אף להוריי ולאחותי. גם בקן לא דובר על כך...

זו היתה עמדתו של השוה"צ בתקופה שקדמה למיבצע-אוגוסטובה, על-פי עדויותיהם של ה"שומרים" עצמם. מעניינת עדותם של אנשי המחתרת שמחוץ ל"השומר-הצעיר". והרי דבריהם של חברי צ"ס:

בהתחלה הם עבדו בשיתוף פעולה עם הקומוניסטים. היה ביניהם תיאום פעולה הדוק. כשאנחנו הצענו להם להצטרף אלינו (כלומר — אל א"י העובדת), הם לא היו מוכנים לכך, הם הלכו יחד עם הקומוניסטים. זה היה לפני אוגוסטובה. היתה איזו תקופה שאני זוכר, שאנחנו התארגנו והצענו להם להצטרף... [הצענו] לאלי ראזוק, איני זוכר [עוד] שמות — על כל פנים היה מגע והם לא הסכימו. בחוגים שלנו היתה התמרמרות גדולה מאוד עליהם...⁵²

... דעת השומר-הצעיר [היתה], שיש לראות ביציאה לפארטיזאנים רק את צד הלחימה. אלי ראזוק העדיף את הצד הזה על צד ההצלה... ראו בזה מטרה בפני עצמה... אנחנו [צ"ס] ראינו את זה כהצלה, ז"א כאחת מדרכי ההצלה. [קיבלנו] כל דרך באשר היא הצלת האדם. והשיקול היה להציל כל אדם במקומו... נניח את האדם הלוחם במקום הלחימה, ואת האדם החלש במחבוא...⁵³

אין פלא אפוא שתוכנית-אוגוסטובה נתקבלה על דעתם של אנשי "השומר-

51. י ל ה "ג, מס' 20, עמ' 93.

52. עדות יצחק קשיב (קאפצ'ווסקי), עמ' 8 (תקליט 2); השוה"צ עדות ח' גלעין (גכטל), עמ' 12 (תקליט 6).

53. עדות מנחם גנוני (סאדובסקי), עמ' 13—14 (תקליט 22).

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

הצעיר" בלי היסוסים מיוחדים. בארגוני מחתרת אחרים היו לבטים, והם כנראה התבטאו גם בעמדתם של נציגי מצו"ק במטה המשותף. ההסתייגות החזקה ביותר נתגלתה ב"אב"צ. אמנם היו חברים מבין אנשי השורה של ארגון זה שרצו לצאת ליער, אך עמדת ההנהגה היתה שלילית מבחינה עקרונית, ולמסקנה זו כווננו גם הוויכוחים בתוך הגדודים והתאים. עמדה זו נעשתה עמדתו הרשמית של אב"צ, אלא שההנהגה לא מנעה מיחידים חברי הארגון להצטרף ליוצאים אל היער, ואף עזרה לאלה שהחליטו לעשות זאת. פעילי אב"צ גם לא ראו בתוכנית אוגוסטובה פתרון לסכנת היסול הגיטו. לאוגוסטובה ייצאו לכל היותר — כך טענו — כמה מאות בני נוער, וסכנת היסול צפויה לאלפי יושבי הגיטו, וקודם-כול למשפחות המטופלות בילדים. הם סברו, שאין אב"צ רשאי לנקוט קו, שיחייב את חבריו לנטוש את הוריהם, אחיהם ואחיותיהם בעת צרה. רעיון המאבק עם האויב במרחק של מאות קילומטרים מן הגיטו בשורות הפארטיזאנים הסובייטיים, שלא יהיה שם כל מקום לייחוד לאומי יהודי, אין בן כדי להצדיק זאת. התשובה למזימותיו של גקה תהיה: מפעל המלינות — המקלטים החשאיים, התח-קרקעיים. כך לא יאלצו חברים להפקיר את משפחותיהם, והארגון לא יתכחש לאחריותו ככוח ציבורי לגורל הגיטו כולו.

אשר לשימוש בכוח הלוחם המזוין בגיטו, שבהקמתו היה חלק לא מבוטל ל"אב"צ, היתה עמדתו בערך כך: אין מקום לתכנון התקוממות אפילו בימים אלה, כשהמזימות לחיסול הגיטו גלויות לעין. "אמנם למות בכבוד סיסמא יפה וטובה היא, אבל בהחלט לא מציאותית, מאחר שהאווירה בגיטו אינה לימיננו — לא הוכן הקרקע ואין לנו עורף לא בפנים ולא מחוץ. אפשר שדבר זה יפה לקבוצה מסוימת של אנשים המסתגרים באיזה מקום ומתכווננים למלחמה ממש, אך אין לנו זכות לכפות [התקוממות] על כל הגיטו"⁵⁴. הדרך היחידה היא אפוא — להיחבא במלינות בשעת אקציה. רק אם הגרמנים ועוזריהם יגלו את המלינות, יהיה מקום להתנגדות מזוינת, ותהיה גם האפשרות לכך, שכן את הנשק שהוברח לגיטו יאחסנו במלינות, ובזמן האקציה יחלקו אותו בין החברים שאומנו בו. בעדותו של חבר אב"צ אחר נאמר: "מצלצל באוזני משפט שנאמר באחת האסיפות: מוטב למות מאשר להילחם תחת הדגל האדום"⁵⁵.

54. עדות מ' גאליירון, עמ' 15—16 (תקליט 4).

55. עדות משה לוין, עמ' 4. קביעתו של משה כהנוביץ' ("מלחמת הפארטיזאנים היהודים במזרח אירופה", הוצאת "עיינות", ת"א, תשי"ד, עמ' 87), כי "הוויכוח הנוקב שהתנהל בגיטו וילנא — מלחמה בגיטו או יציאה ליערות — לא היה קיים בשני מקומות הריכוז היהודי הגדולים, קובנא ומינסק", אינה מדויקת אפוא במה שנוגע לגיטו קובנא. אף צבי בראון טעה בכך במאמרו: "די שלאכט ביים ברעג טייך", זכרונות פון קאוונער געטא, 1 ייוני 1950, מיום 19 במאי 1950.

חלק שני: התעוררות

אלה היו שתי העמדות הקיצוניות — של הקומוניסטים, שהצטרפו אליהם אנשי השוה"צ, מכאן, ושל הנהגת אב"צ והחוגים הקרובים להם במצו"ק — מכאן. דעתם של שאר הארגונים והעסקנים היתה מעין פשרה בין שני הקצוות, וכך היתה גם דעתה של הנהגת המחתרת, ואף הקומוניסטים קיבלוה למעשה. כפי שמסתבר מעדויות רבות וכן מהשתלשלות העניינים, היתה דעה זו כך בערך: הכוח הלוחם בגיטו הוקם, כדי שיהא אפשר להתנגד בנושק לכל ניסיון של השמדת שארית יהודי קובנא. השאלה היא, כיצד יש לנהוג במצב החדש שנוצר עם בואו של גקה ועם הכרזת הגיטו כמחנה־ריכוז, שאין לפרשה אלא כהכנה לחיסול סופי של הגיטו. מבין שתי הדרכים, שהאחת היא התקור־ממות יזומה מייד והשנייה — התחבאות במלינות והתנגדות בכוח רק אחרי גילויין, יש לבחור בשנייה. אולם יחד עם זה אפשר גם לעשות שימוש בכוח הלוחם בדרך שלישית, כלומר — להוציא חלק ממנו אל מחוץ לגיטו, מתוך כוונה ברורה להקים שם בסיסים פארטיזאניים. ואין שום סתירה בין הדברים; אדרבה, דווקא תוכנית זו נוטלת מרעיון המלינות את חוסר התקווה שבו. הבסיסים שמחוץ לגיטו יהיו אותו עורף נכסף לכל מאבק נגד גירוש והשמדה בתוך הגיטו, וישמשו יעדי נסיגה לאחר קרב־התגוננות אחרון. הקמת בסיסים כאלה היא אפוא צו־השעה למחתרת הגיטו. כמובן, מטעמים אלה עדיפים היו בסיסים קרובים יותר לגיטו על אלה המרוחקים הרבה, כמו יערות רודניקי, אלא שמטעמים פארטיזאניים טהורים אי אפשר היה אפילו לחלום על בסיסים של ממש בקרבת קובנא, אלא לכל היותר על בסיסי־ביניים בלבד, שיהיו תחנות בדרך למקומות מרוחקים יותר.

שיקולים אלה משתקפים בבירור בעדויותיהם של אנשי בית"ר. אחד מפעילי הבית"רים בגיטו מספר:

... סברנו שמרד בגיטו קובנא הוא חסר־סיכויים כמו מרד גיטו וארשא. אצלנו אין התנאים טובים גם מבחינה טאקטית. השטח של הגיטו מפורז, וגם הלך הרוחות בגיטו והרכב האנשים אינו מאפשר פעולה כזו. אך חייבנו אגירת נשק... והיה אם יצליח הדבר ונצא החוצה [מחוץ לגיטו], נפעל משם באורח צבאי. היציאה החוצה תכליתה אצלנו אין התנאים טובים גם מבחינה טאקטית. השטח של הגיטו... להוות כוח שיוכל לקלוט את הבורחים מן הגיטו...⁵⁶

כאמור, גם ב"תוכנית־אלבינה" של הקומוניסטים דובר על הקמת בסיסי־ביניים מסביב לקובנא. תוכנית זו הוכתבה על־ידי האינטרסים של המחתרת הקומוניסטית בעיר, ולא של הגיטו, ובמובן זה לא היו ההוראות שהביאה עמה אלבינה שונות מאלו שלפיהן פעל לפני־כן סולומין, היינו — שבמסטר הטירור של הגסטאפו כמעט לא תיתכן מחתרת בלי בסיסים פארטיזאניים

56. עדות ברוד ענגד (קאמבר), עמ' 5.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

בקרב מקום. הקומוניסטים ניגשו מיד לביצוע התוכנית. מסתבר שעוד בזמן ביקורו הראשון ביערות רודניקי קבע חיים ילין פגישה עם צנחן ליטאי-רוסי, קונסטאנטין ראדיונוב, שעתיד היה לעמוד בראש הגדודים הקובנאיים ביערות רודניקי⁵⁷. הפגישה נתקיימה, כנראה, בסוף ספטמבר או בתחילת אוקטובר 1943 בפרוור של קובנא, מוראווא, שראדיונוב התחיל עוד קודם-לכן להקים שם ארגון מחתרתי, ובה הוקם מגע בין "הארגון האנטי-פאשיסטי" ובין המחתרת הקומוניסטית במוראווא. זמן-מה לאחר מכן ניגשו להקמת בסיס-ביניים פארטיזאני. ביער שליד מוראווא הוקמו מחפורות אחדות, שהיו מיועדות להחבאת נשק ולאכסון ארעי של אנשי מחתרת. חיים ילין וכמה מאנשי ארגונו השקיעו עבודה רבה בהקמת הבסיס. אף ביער ליד זאפישקיס, עיירה הנמצאת כ-16 ק"מ מערבה מקובנא, ניסו להקים בסיס דומה. לעבודה זו יצאו החברים יעקב לוי, יצחק בורזוכוביץ, יעקב ראטנר, יעקב הולצמאן ועוד. אך לפני שהספיקו לסיים את מלאכתם נודע הדבר לגרמנים, והלוחמים היו נאלצים לעזוב את המקום. לעומת זה הבסיס במוראווא התקיים עוד זמן ממושך והביא תועלת רבה, הן למחתרת בעיר, הן ללוחמי הגיטו.

ברם, ראשי "הארגון האנטי-פאשיסטי" בגיטו היו כבר למודי ניסיון בתחום זה, והיה ברור להם, כי הבסיסים העיקריים לא יוכלו לקום בסביבות קובנא. לא קשה היה להם לשכנע בכך גם את הנהגת מצו"ק. וכך הוכרע במטה המשותף להקים בסיסים ביערות אוגוסטובה. מעתה היתה הבעיה טכנית ארגונית, והכוחות המעולים של המחתרת נרתמו לביצוע המשימה.

אותה שעה כבר היו בעין כמה וכמה תנאים שהיו חיוניים להצלחת המיבצע. לפי הערכת המטה היה צורך להביא ליערות-אוגוסטובה בשלב ראשון כ-150 לוחמים, ולא היה כל קושי לגייס מספר זה בין חברי ארגוני המחתרת, שהתאמנו זה חודשים בפלוגות הקרב, והיו מוכנים לכול. אמנם אופיו הספציפי של המיבצע דרש ממשתתפיו ידיעות מיוחדות, אך לרשותו של המטה כבר עמד צוות מאמנים, אנשי-צבא לשעבר, שיכלו להקנות ללוחמים את הידע הדרוש. בעיית היציאה מן הגיטו, אף היא לא הדאיגה במיוחד את המטה. העזרה מצד המשטרה ומוסדות הגיטו האחרים היתה כמעט מובטחת — כמובן בגבולות מסוימים ובתנאי זהירות וחשאיות חמורים. השאלה הקשה ביותר היתה, כיצד יעברו הלוחמים את הדרך הארוכה מקובנא ליערות-אוגוסטובה, מהלך 120 ק"מ, באיזור מאוכלס בצפיפות. במה שנוגע לתנועה בלתי-ליגאלית מחוץ לגיטו, כבר היה לאנשי המטה באותה שעה ניסיון משני סוגים: שיטוט ה"ארנבות" (כך כונו היהודים, שהיו חומקים מן הגיטו לעיר לצורכי הברחה או פעילות מחתרתית, והיו משוטטים בחוצות קובנא) וסיוורים של קבוצות לוחמים קטנות ברחבי ליטא בחיפוש אחרי פארטיזאנים. ה"ארנבות" פיתחו

57. פ"ק"ג, עמ' 83-84.

חלק שני: התעוררות

טכניקה מפוכחת וזריזה של תנועה בעיר, תוך הערמה על הגרמנים והשוטרים הליטאים. לא כן הניסיון מן הסוג השני. הסיורים ברחבי ליטא נסתיימו רובם סיום טראגי. לא זו בלבד שהסיירים לא השיגו את מבוקשם, אלא שלא עלה בידם לחזור לגיטו, והם נספו בהתנגשויות עם המשטרה והז'אנדרמריה. לגבי "מסע־אוגוסטובה" היה בניסיון מן הסוג השני משום אזהרה חמורה, שיש לחפש שיטות אחרות משיטות הסיירים הראשונים.

ואולם נראה שאנשי המטה — ובייחוד הקומוניסטים שבמטה, שהרי להם היו קורות הסיורים הראשונים ידועות מקרוב — התעלמו מלקח זה, והשתיתו את תוכנית "מסע־אוגוסטובה" על הטכניקה של ה"ארנבות". הוחלט שהיוצאים יקבלו כלי־נשק קטנים בלבד — אקדחים, רימונים — שניתן להסתירם בקלות מעין אדם. הם ינהגו כליטאים לכל דבר — יהיו לבושים כפועלים או כאיכרים ליטאים, ואחדים מהם אף יצוידו בכלי־עבודה. בשיחתם בינם לבין עצמם יקפידו לדבר רק ליטאית, וימעטו לבוא במגע עם האוכלוסיה המקומית, כדי שלא תתגלה יהדותם. הם ינועו לאור היום ולא בלילה, שכן תנועה בלילה עשויה למשוך תשומת לב. יהיה עליהם להימנע בכל מחיר מלהשתמש בנשק שבידיהם, עד הגיעם למחוז חפצם.

בהתאם לעקרונות האמורים החליט המטה, כי היוצאים ינועו בקבוצות קטנות ובדרכים שונות. המטה יכין מסלולי תנועה מדויקים בוואריאנטים שונים, והיוצאים יהיה עליהם לשנון בעל־פה את פרטיהם, כדי שיתקדמו בביטחון ולא יצטרכו לפנות לאנשי הסביבה בשאלות. מאחר שהדרך ארוכה ואין להניח שכל היוצאים יתגברו בכוחות עצמם על קשיי הדרך, הוחלט לשלוח תחילה קבוצת־חלוץ של הלוחמים הזריזים ביותר, שתפקידם יהיה לתפוס לאורך הדרך "נקודות־מפתח" ולהמתין שם לשאר היוצאים כדי להדריכם, ואחר־כך יחזרו לגיטו וידווחו על מהלך המסע. היה זה אותו הרעיון של בסיסי־ביניים בשינוי־צורה. הוחלט, כנראה, להקים בסיסים כאלה ביערות קאולורודא (כ־30 ק"מ דרומית מקובנא) ובסביבות יזנא (כ־50 ק"מ דרומית־מזרחית מקובנא).

אלה היו הקווים הכלליים של התוכנית. המטה ניגש מיד לשרטוט מפות ולעיבוד פרטי ההנחיות. לעבודה זו גויסו גם לוחמים שמחוץ למטה, כגון אפרים סניור, שעסק בשרטוט מפות, טבקה פילובניק שעסק בהתקנת מצפנים פרימיטיביים בדירתה של מלכה פוגאצקי, ואחרים.⁵⁸

בינתיים הוחל בהכנות גם בתאי־האימון עצמם. האימונים הותאמו לצרכים החדשים וקצבם זורז. תשומת לב רבה ניתנה לשינון פרטי הדרך עד כדי כך, שאחד האנשים שהשתתפו, זוכר עד היום את הפרטים בעל־פה:

58. ה"מצפנים" הללו לא היו אלא מחטים ממוגנטות, שכשהושמו בקערת מים, הראו את כיוון הצסון והדרום (עדות מ' פוגאצקי־שמאלי, עמ' 12, תקליט 4).

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

... אחרי גשר אלקסוט פונים ימינה והולכים עד לאחוזת מוראווא, משם עולים בשביל המוביל אל ההר, מגיעים לכפר מירזנישקי, ואחרי הליכה של 3 ק"מ דרומה מגיעים לטאבורישקיא, משם באותו כיוון לגירינינקאי, שם יש מסילת-ברזל צרה. לאורך מסילה זו הולכים 3 ק"מ מערבה עד שמגיעים לתעלת מים, פונים שמאלה והולכים לאורך תעלה זו עד שהיא מתרחבת ומתאחדת עם נהר פילוה. חוצים את נהר פילוה ומגיעים לכפר גדול פאפילוה...⁵⁹

אין אנו יודעים בדיוק מתי הורכבה קבוצת-החלוץ הראשונה: קרוב לוודאי שהיה זה בסוף ספטמבר או בתחילת אוקטובר⁶⁰. הקבוצה מנתה כ-20 איש. היא הורכבה ממתנדבים מכל הארגונים שהסכימו להשתתף במיבצע — לפי מפתח שנקבע על-ידי המטה המשותף. השתתפו בה: לייזר צודיקוב, חיים גכטל (גלעין), שמואליק מורדקובסקי, יענקל קאוה, אברהם פרנקל, אהרון וילנצ'וק, מיכאל גלבטרונק, משה זימלוויץ, יוסף פאירשטיין, חיה'לה שמר אלוב, שלמה פרלשטיין, לאה'קה פורט ואחרים. וכך מספר אחד מחברי הקבוצה⁶¹:

אני זוכר שסיפרו לנו על אוגוסטובה. את כל הדברים האלה קיבלנו מנציגי התנועה שלנו. זה היה אייזיק סרביניצקי, שהוא היה נציג התנועה שלנו בתוך הוועדה הכללית. הוא סיפר לנו, ואנו קבענו מייד מי ייצא בקבוצה הראשונה. שמואליק, יענקל קאוה ואני — שלושתנו הלכנו בקבוצה הראשונה. לא אמרו שאנחנו צריכים לצאת. אמרו שיש לנו כך וכך מקומות... ואנחנו אמרנו שאנחנו הולכים... קיבלנו אינפורמציה, שהנה התקשרו עם התנועה הפארטיזאנית ונתקבלה ידיעה, שביערות אוגוסטובה עומדים להצניח צנחנים סובייטיים, כדי להקים בסיס פארטיזאני חדש. לנו מציעים להיות מארגני הבסיס החדש הזה... בקבוצה הראשונה מנינו אז כ-18 איש מכל התנועות ומכל הזרמים... קיבלנו נשק מעט מאוד. נדמה לי, שהיו לנו רק 2 אקדחים. כל אחד קיבל סכין מתוצרת הגיטו, סכין ארוכה. היו לנו 3 רימונים, אם איני טועה, וזה היה כל הנשק. נפגשנו במה שנקרא 'שטאב' מעין מפקדה. אני חושב שזה היה בחדרו של חיים-דוד ראטנר, או חיים ילין. זה היה ברחוב קריקשצ'וקאיצ'י — שם נפגשה כל הקבוצה ושם קיבלנו את האינפורמציה האחרונה לקראת היציאה. באותו מעמד מינו כמפקד הקבוצה את לייזר צודיקוב...

59. ראה מסכת גרעין "נצר" בקיבוץ בית-זרע, 1946 (כתבי-יד).

60. יש סברה שהיא הוקמה ואף עזבה את הגיטו קודם לכן, בחודש אוגוסט (עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 13), אך סברה זו אין לה אישור ממקורות אחרים.

61. עדות ח' גלעין (גכטל), עמ' 13 (תקליט 6).

חלק שני: התעוררות

כדי לאפשר לקבוצה לעזוב את הגיטו, הוכנו בשבילה — כנראה על-ידי אנשי המחתרת שעברו בלשכת העבודה — תעודות מזויפות של "בריגאדה" היוצאת לכרות עצים מחוץ לעיר. יתירה מזו: מ"משק הגיטו" ניתנו לקבוצה שלוש עגלות וסוסים, כנראה משני טעמים: ראשית, כדי להגביר את הרושם, שזוהי בריגאדה של חוטבי עצים, ושנית, כדי לאפשר ליוצאים להתרחק מקובנא מהר יותר. אחד מחברי ה־אלטסטנראט מספר⁶², שמתן העגלות היה מצד האחראים לגיטו מעשה "נגד כל היגיון": הם ידעו באיזו סכנה לגיטו כולו כרוכה הפעולה, אך הסכימו תחת "לחץ כבד של ראשי הפארטיזאנים בגיטו". למנהל המשק נאמר, כי העגלות יסיעו את האנשים לא יותר מ־5—10 ק"מ וב־8 בבוקר תהיינה כבר בחזרה בגיטו (הקבוצה יצאה כנראה עם שחר, ב־4—5 בבוקר). אך העגלות חזרו רק בערב. בשביל מנהל המשק, וכן בשביל אותם חברי ה־אלטסטנראט שידעו על העניין, היה זה יום של ציפייה נרגשת ומלאת חרדה. כבר חשבו שהקבוצה כולה נאסרה וכל הפעולה נתגלתה על-ידי הגסטאפו (מנהל המשק, פוטרונץ, נפטר כשבועיים לאחר־מכן; ההתרגשות הגדולה של אותו יום היתה, לפי סברה אחת, הסיבה העיקרית למותו).

בערב נתברר, כי השלב הראשון של הפעולה הצליח. העגלות הרחיקו לנסוע עד שהגיעו לקצה היער, כ־20 ק"מ מקובנא, ורק שם הורידו את היוצאים וחזרו בשלום לגיטו. הקבוצה המשיכה את דרכה ברגל. על גורלה של קבוצה זו מספר העד⁶³:

... הם הביאו אותנו עד ליער — את שם היער איני זוכר... הפקודה היתה שבדרך אין נכנסים לשום תגרה. עם צעדנו הראשון כאנשים חפשים הורדנו כמובן את סימני הגיטו, הטלאים הצהובים, והתחלנו ללכת ביער, ומייד כמעט שטעינו, מפני שהמפקד צודיקוב לא התמצא במפה... אחרי כמה רגעים נתקלנו בשומר היער. כולנו נבהלנו, לא ידענו מה לעשות. התגברנו על המבוכה והמשכנו. אי־ההתמצאות במפה היתה מכשול רציני. אני זוכר שניגש שמואליק [מורדקובסקי], עיין במפה והתחיל מייד להתמצא בשבילים ובדרכים. הוא נעשה במהרה למדריך הקבוצה, וכך המשכנו עד הערב, עד שהגענו לפסי הרכבת... שמואליק ואהרוןצ'יק וילנצ'וק יצאו לסייר את המסילה. חיכינו לבוא הסיירים — ולשוא. אפשר שנטו קצת הצדה ואבד להם הקשר... לא ידענו מה לעשות. נתגלעו חילוקי־דעות. מה אפשר לעשות בלי מפה, בלי סיירים?.. רוב החברים החליטו לחזור לגיטו. חמישה אנשים ואני ביניהם החלטנו להתקדם. קיבלנו מן החוזרים את נשקם ונפרדנו מהם.

62. עדות ל' גארפונקל, עמ' 13, ובספרו, עמ' 170.

63. עדות ח' גלעין (גכטל), עמ' 14 (תקליט 6); ראה גם פרוטוקול מפגישת הפארטיזאנים בקיבוץ יגור, עמ' 8—9, והשווה עדות אברהם פרנקל, עמ' 3 ואילך.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

אחרי שהתקדמנו מעט נוכחנו לדעת, שקשה להתמצא בלי מפה. ראינו שאין ברירה — יש לחזור לגיטו. זה היה בקילומטר ה־35 מקובנא. הכנסנו את הנשק לכלי־אוכל, חפרנו בורות והטמנו את הנשק ליד העמוד בעל ציון הקילומטר, כדי שיהיה קל למצוא את המקום. שלושתנו — משה מילר, לייזר צודיקוב ואני — ניסינו להצטרף לבריגאדה של יהודים מן הגיטו, שעבדו לא הרחק מאותו מקום בהנחת כבל בשביל הצבא הגרמני. לא הצלחנו. הגרמנים הבחינו בנו כשהתקרבו ומסרו אותנו לגסטאפו. בגסטאפו לא גילו אצלנו דבר. בילינו שם לילה אחד והוחזרנו לגיטו. כאן נודע לנו לשמחתנו, כי כל אנשי הקבוצה חזרו...

אצל ילין־גלפרן נאמר, כי אחדים מאנשי הקבוצה הראשונה, ובראשם ד"ר שלמה פרלשטיין, המשיכו בדרכם דרומה, חיפשו שם קשר עם פארטיזאנים ונהרגו. פרטים אלה לא נתאשרו.⁶⁴

עדיין לא הספיקה הנהגת המחתרת לסכם את לקח יציאתה ושובה של קבוצת־החלוץ, והנה נתרגשה על הגיטו הפורענות שציפו לה בחרדה: "גירוש אסטוניה". לפי עדותם של אנשים שהיו חברי ה־אלטסטנראט, או עבדו במוסד דותיו, קדם ל"גירוש אסטוניה" מעשה רמייה שפל מצד גקה כלפי ה־אלטסטנראט.⁶⁵ עוד בסוף ספטמבר, או בראשית אוקטובר, הודיע גקה ל־אלטסטנראט על תוכנית להקים מחנה־עבודה בשביל 3,500 מתושבי הגיטו בכפר אֶזְרֵצ'אֵי שליד העיירה זאפישקיס, במרחק של כ־30 ק"מ מקובנא. על "ועדת הקסירקוט" הוטל גם להרכיב את רשימות המועמדים להעברה למחנה זה. הכנת הרשימות נמשכה שבועות אחדים, ובמשך כל הזמן השתדל גקה לעשות רושם, שאין זה אלא מיבצע שיגרת, הדומה במהותו להקמת המחנות בקייידאן ובקושידאר. ה־אלטסטנראט נתפתה כנראה להאמין בכך. ב־25 באוקטובר ביקש גקה להמציא לו את הרשימות, ועדיין הבטיח, כי האנשים יועברו למחנה־עבודה ב־אזְרֵצ'אֵי. אך שעות מספר לאחר שנמסרו הרשימות לידיה, הגיעו לגיטו ידיעות שניתן להסיק מהן, כי תוכנית מחנה־העבודה ב־אזְרֵצ'אֵי היתה רק מסווה ל־אקציה ממין גרוע ביותר, שהגרמנים עומדים לבצעה למחרת היום. לא ידוע לנו אם עמד ה־אלטסטנראט באותו ערב במגע עם הנהגת המחתרת, אך מתוך עדויותיהם של חברי ארגוני מחתרת שונים מתברר, כי המפקדה עמדה על המשמר. אמנם היה ידוע לה, כי ברשימות שנמסרו לגקה לא נכלל איש מאנשי המחתרת, אך עתה לא היה עוד כל טעם

64. אחת ממשחתפות קבוצה זו, לאה פורט, יחד עם חברה שמואל אינגל, הצטרפו לקבוצה בת 14 יהודים, ששוטטה בדרום־ליטא בראשותו של אבא ויינשטיין (ראה אבא גפן: פורצי המחסום, הוצאת "יסוד", ת"א, 1961, עמ' 51—52).

65. גאר, עמ' 157—165; גרפונקל, עמ' 147—152.

חלק שני: התעוררות

לסמוך על דרך זו של "שריון" החברים. היה יסוד לחשוש, שהגרמנים מכינים אקציה בממדים גדולים, והרשימות הן אמצעי הרגעה בלבד. לאור זה החליטה, כנראה, המפקדה באותו ערב להפעיל למחרת היום בבוקר השכם את "תוכנית אוגוסטובה" במלואה, כלומר – לשלוח ליערות אוגוסטובה את כל חברי הארגונים שהתכוננו לכך. אם יתברר שיש כאן אקציה המונית ואין דרך יציאה, יפרצו את גדר הגיטו. שאר אנשי המחתרת, לרבות חברי המפקדה, יתחפרו במלינות וישו שם עד שוך האקציה. בו בלילה הופעל "מנגנון האזעקה" החשאי, וחברי המחתרת הועמדו במצב־הכן. למועמדים ליציאה ליערות אוגוסטובה הודיעו על מקומות מפגש, שבהם יתאספו בבוקר השכם מוכנים לדרך.

באותה שעה עסקו רצי האלטסטנראט בעבודה אחרת: על לוחות המודעות הודבקה הודעה, שהאלטסטנראט נצטווה לספק שלושת־אלפי יהודים לעבודה באזור צ'אי. בהטעימו כי הוכנו רשימות של המועמדים למחנה החדש, פנה האלטסטנראט לתושבי הגיטו בבקשה, למלא בדייקנות את הוראות משטרת הגיטו היהודית, שאנשיה יבואו לבתים וימסרו את ההודעות לנסוע לאזור צ'אי. את הודעתו סיים האלטסטנראט בדברי־נחמה לאלה שעלה עליהם הגורל לנסוע למחנה, ואיחל להם חיי־אושר בביתם החדש...⁶⁶

ב־5 לפנות בוקר הגיע גקה לגיטו בלוויית קבוצה גדולה של פקידי גסטאפו, שוטרים גרמנים וחיילים אוקראינים. אותה שעה הוגברה השמירה מסביב לגיטו ושיירה ארוכה של מכוניות־משא נכנסה לתוכו. מיד הוזעקו כל אנשי האלטסטנראט ומשטרת הגיטו. על המשטרה הוטל התפקיד לרכז ליד המכרז ניות את המועמדים להוצאה מן הגיטו – אותם ואת משפחותיהם. המשטרה מילאה את הפקודה, אך נתברר כי רבים מן הכלולים ברשימות התחבאו. ריכוז האנשים התנהל בקצב אטי. האלטסטנראט ניסה להכין רשימות חדשות, אך בצהריים החליטו אנשי הגסטאפו ליטול את העניין בידיהם. השוטרים הגרמנים והאוקראינים קיבלו פקודה לפעול, והם התנפלו בחימה שפוכה ובאכזריות שאין לתארה על הגיטו. השתוללותם בסימטאות הגיטו נמשכה עד הערב. קרוב ל־3,000 איש, גברים, נשים וטף, הועלו על המכוניות והוצאו מן הגיטו.

הנהגת המחתרת עקבה במשך כל היום בעירנות אחרי השתלשלות העניינים. בבוקר נתקבלו דו"חות ממקומות המפגש השונים בגיטו על התכנסותם של הלוחמים המוכנים לצאת אל הפארטיזאנים. הללו ציפו לפקודת היציאה, אך המפקדה נרתעה כנראה מלתת את הפקודה, למראה כוחות המשטרה והאס־אס שרוכזו מסביב לגיטו ובתוכו. הרעיון של בריחה מיידית נדחה כנראה סופית ברגע שנכנסו לפעולה אנשי האס־אס והאוקראינים. לוחמי המחתרת נצטוו לרדת למלינות ולהתחפר שם, כשנשקם מוכן לפעולה. הירידה

66. גאר, עמ' 160.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

למלינות בוצעה בהסתר, תוך נקיטת אמצעי חשאיות חמורים. והרי סיפור אחד מקורות אותו יום⁶⁷ :

... בלילה נצטוונו על-ידי שליחים, שנתכנס בבוקר השכם ברחוב אריזגאלוס 36 מוכנים לדרך. כל אחד צריך היה להודיע לחברו לפי סדר ידוע. והנה בבוקר, כשכל אחד בגיטו היה נפחד ונרעש ומבקש לו פינת מחבוא, הסתדרו ועמדו להם באחד התדרים קבוצת בחורים (רובם בעלי-שפמים) ובחורות, לבושים מעילים קצרים ומגפיים לרגליהם, ותרמילי-גב תחת זרועם... זו הפעם הראשונה נפגשו אנשי פלוגות הקרב פנים-אל-פנים עם חבריהם. היו כאן חברי ארגון הקומוניסטים, רוזינוניסטים, אב"צ, "שומרים" ו"צ"ס... חלק מאתנו (כאן אני מדבר על ה"שומרים") נתאספו ברחוב לינקובוס 27 בביתו של ירחמיאל ווסקוביניק (ליאו זימאן, משה פטריקאנסקי, יונה רוכמאן, אלי ראוזוק — חברי ההנהלה) ובחלק השני של הגיטו (שהיה מנותק מאתנו על-ידי ה"צוואר") — אצל פנינה סוקניק. שם נמצאו רבים ממנהיגי הקומוניסטים וביניהם חיים לין... כשערכו שם את החיפושים, נתחבאו הם במלינה שבחצר וחיכו באקדחים טעונים לכניסת הגרמנים והאוקראינים בכל רגע...

בשעה 3 בערך קיבלנו פקודה לעבור לחלק השני של הגיטו ולהתאסף במרתף הבלוק הגדול... אמרנו את מלת-הסתר... לשוטר היהודי שעמד שם (גם הוא מן הארגון — דניאל בירגר שמו). הוא הכניסנו למטה שוב עמד ברנש שסקר אותנו בעין חדה. במרתף זה היה חושך גמור, אף שפנסי-חשמל בצבצו פה ושם. דרך חור מרובע ירדנו למטה. נגלה לנו חדר קטן וערימה גדולה של פחם. חשבנו שכאן הוא המקום, אך טעינו. נצטוונו לזחול בין הפחמים דרך ניקבה צרה, ושם אחזו בי שתי ידיים חזקות והטילוני למסדרון אפל, משם נכנסתי לאולם קטן מלא אנשים...

היו כאן הרבה מכרים. רק ברגע זה נודע לי ולהם כי במשך זמן רב עבדנו ביחד, בארגון אחד, לשם מטרה אחת. לחיצות-יד אמיצות אישרו את ההרהורים האלו. כל רגע נכנסו, או יותר נכון, נזרקו אלינו עוד חברים וחברות. אחר-כך סגרו למעלה את הפרצה בפתח, סגרו את הדלתות וישבנו בדממת ציפייה... פתאום באה פקודה ממפקד המלינה, לאסוף את כל הטאבאק, נייר העישון, האוכל והשתייה. אחר-כך חילקו לנו מנות אוכל ועישון. בנשימה עצורה ישבנו והקשבנו להמולה בחוץ. כנראה היו אלה האוקראינים, שהקיפו את הבלוק וחיפשו אנשים. שמענו

67. "על תקופת אוגוסטובה", זכרונות דב לוין (כתב-יד), שנרשמו בסמוך לזמן המאורע-עות (19.9.1944), עמ' 3.

חלק שני: התעוררות

נקישות עמומות מסביב, צעקות נשים וילדים. ישבנו כעל גחלים שעות אחדות עד ששקטה ההמולה. כעבור זמן מה בא שליח מיוחד והודיע, כי אפשר לצאת. ה"מכסה" נתמלאה והאנשים הוצאו כבר מן הגיטו... בעדויות אחדות על המחתרת בזמן "אקציית אסטוניה" מדובר על נשק שהיה במלינות ועל ההחלטה להתנגד. אחד הלוחמים מספר⁶⁸:

היתה פקודה שצריכים כולם להתאסף... להיות מוכנים. באתי וכבר לא עזבתי את המקום. ירדנו לשם ספונטאנית. ראינו שאין דרך אחרת... נשק "קר" היה לכמה מאתנו, ונשק היה לחיים [ילין]. הוא יצא עם אקדח. ראו את זה... היה גם נשק נוסף. היה איזה ארגו נוסף. דיברנו על זה. היתה הוראה... שברגע שמוצאים אותנו — לפתוח באש. להתנגד. דיברנו גם על כך שנפרוץ את הגדר... הגבירו את השמירה ולא יכלו לצאת.

יש סימנים, כי גם מחוץ למחתרת המאורגנת, שחלשה עליה "המפקדה המשותפת", נתפסו לרעיון ההתנגדות בזמן "אקציית אסטוניה". וכך מספר מחבר אחד⁶⁹:

... באותו יום איום כבר היה ידוע שזו התחלת הסוף. ואלה מבינינו שהתחבאו בבונקרים, התכוונו לקרב — אם הגרמנים יגלו אותנו: אם ייכנס גרמני, נירה בו ונהרגנו, לפני שהגרמנים יספיקו להרוג את יתרנו. אני עצמי התחבאתי בבונקר ביחד עם 87 יהודים. היהודים סיפרו לי, שאצלנו במחבואנו יש לנו נשק, ואם יגלו אותנו — נתנגד. "רבי" — אמרו אלי בהצביעם על שק שהיה בו הנשק — "כאן מוסתר כלי-הזין. אנו סבורים שעל הרבי ללמוד לירות. לא ניתן עוד שיטבתונו כצאן"...

אולם לא הגיעו הדברים לכלל מעשי התנגדות. לפי הידיעות שבידינו לא גילו הגרמנים באותו יום אף אחת מן המלינות⁷⁰. הנהגת המחתרת יכלה לזקוף לזכותה הישג מסוים: הגירוש כמעט שלא פגע בשורות המחתרת. עזרו לכך מערכת המלינות הטובות של המחתרת, שירות המודיעין והקשר שפעל כהלכה, המשמעת וזריזות החברים. ואולם החברים עצמם — רובם נשארו מיותמים מהוריהם, מאחיהם ומאחיותיהם, שגורשו לאסטוניה.

אך לחברי המחתרת לא היתה שהות מספקת לעשות את חשבון נפשם. הם נשארו ב"מצב הכן" גם אחרי תום האקציה. המפקדה עמדה להחליט מתי

68. עדות ב' גופר (גרודניק), עמ' 10 (תקליט 4); השווה גם עדות מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 12 (תקליט 4); רבקה גורדון, מכתב 2, עמ' 5.

69. אשרי, עמ' 121—122.

70. פרטים נוספים על "גירוש אסטוניה" ועל גורל המגורשים ימצא הקורא אצל גאר, עמ' 160 ואילך, ואצל גרפונקל, עמ' 149 ואילך; ראה גם ש' דולגיצקי, "א טאג הינטער שטעכיגע דראסן", קובץ "ליטע", עמ' 1735—1742.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

יוצאות הקבוצות לדרכן לאוגוסטובה. אבדן הקרובים קירב עוד יותר את החברים זה לזה. בעיקר הורגש הדבר בתנועות־הנוער השונות. המחיצות שבין תאי־המחותרת נפלו, ועתה נתהוו באורח ספונטאני קבוצות גדולות יותר — של 10—12 איש — שהשתכנו בדירות הריקות, בציפייה להוראות מן המפקדה.

... יצאנו [מן ה־מלינות] ונצטוונו להיפגש בשעה 9 בערב במקומות שנקבעו. היינו בטוחים לגמרי שהלילה נצא. רבים מאתנו חזרו לבתיהם ומצאו שם 4 קירות בלבד. את ההורים ובני־הבית הוציאו. עם אלה גמנתי גם אני. אבא, אמא ואחות־תאומה הובלו אמש. אך עלינו להיות מוכנים ולא לנתק את הקשר בינינו, כי כל רגע עשוי להביא חדשות... רוב החברים מכל הזרמים ישנו הלילה בצוותא בדירה מרוקנת של חבר או חברה. אנו נאספנו בדירתה של פנינה ברחוב ברוליו 9. השתכנו והסתדרנו ב־3 חדרים ובמטבח (הדיירים הוצאו היום וכל רכושם נשאר). אוכל היה לנו די והותר. נבחרו 2 טבחיות. ישנו שלושה במיטה או על הרצפה...⁷¹

המפקדה עשתה בינתיים את ההכנות האחרונות להוצאת הלוחמים לדרכם. סידור העבודה של הגיטו עדיין לא נכנס למסלולו התקין אחרי הזעזוע של "גירוש אסטוניה", ואפשר היה לנצל את אי־הסדר ליד שערי הגיטו להוצאת הקבוצות. היוצאים אורגנו פלוגות־פלוגות — 20—25 איש בכל אחת. לכל פלוגה מונה "מפקד" — או "פוליטרוק"⁷², כפי שאחדים מכנים אותו בעדר יותיהם — ואנשי הפלוגה באו מארגונים שונים. הפלוגות חולקו לחוליות — 3—6 איש בכל חוליה. את הגיטו עזבו האנשים חוליות־חוליות. לפי התוכנית צריכות היו החוליות של כל פלוגה להיפגש בנקודת־מפגש שנקבעה מראש, במרחק ניכר מקובנא. הציוד של כל פלוגה: מפה ומצפן בידי המפקד, מפה בידי כל ראש־חוליה, כמה אקדחים (3—5), רימונים, וכן כמות גדולה יותר של "נשק קר" (פגיונים, גרזנים), חומרי עזרה ראשונה וכו'. בכמה עדויות נאמר, שכלי־הנשק היו מפורקים (!) ומוסתרים בבגדי נושאייהם.

את קורותיה של הפלוגה שעזבה את הגיטו יומיים אחרי "גירוש אסטוניה", מספר בפרוטרוט בזכרונותיו אחד מחבריה⁷³:

... 28 באוקטובר 1943, 5.30 בבוקר. אחי מלווה אותי עד שער הגיטו, ששם צריכה קבוצתי להתכנס, כדי לצאת השכם בבוקר... אנו יוצאים דרך השער כפלוגת־עבודה, קבוצה של 25 איש שבראשה צועד מאיר זאלינגר וסרט של ראש פלוגת־עבודה על זרועו. אחרי שאנו עוברים

71. "על תקופת אוגוסטובה", כנ"ל, עמ' 4.

72. עדות ע' לוי, עמ' 2.

73. "דער אמת וועגן טרויעריק בארימטן פֿיסן פארט" (האמת על המצודה התשיעית) מאת ברל גמפל (זכרונות), עמ' 1 ואילך.

חלק שני: התעוררות

את גשר אלקסוט, אנו מתחלקים לחוליות קטנות כדי לנוע בדרכים שונות לנקודה אחת. בחולייתנו — 6 אנשים: ברל גמפל, מיכאל גלברונק (יצחקי), ברל לוויין, מאיר זאלינגר, משה זימלזוויץ וש' אידלסון. אנו הולכים במפוזר, ללא טלאים צהובים... על החוליה שלנו הוטלה משימה מיוחדת. בק"מ ה־35 בכביש קובנא-מאריאמפול היה עלינו להוציא מתוך האדמה נשק נוסף שהוסתר שם: 4 אקדחים ו־8 רימוניי־יד⁷⁴. בעזרת נשק זה היה עלינו לבצע מעשה חבלה באותה סביבה ולרכוש יותר נשק בשביל החוליות הנוספות, שניפגש עמָהן בנקודת־המפגש הקרובה... כשהגענו לק"מ ה־20 דרומית מקובנא, מימין לעיירה גארליאווה, השגיתו בנו ליטאים והלשינו עלינו לפני השלטונות. בשל הלשנה זו — כפי שנודע לנו אחר־כך — יצאה בעק־בותינו יחידת "סאוויסאוגה" ("סאוויסאוגה" היתה כנופיה למלחמה ביהודים ובקומוניסטים. הם היו לבושים מדים שחורים בפסים אפורים, מזוינים היטב בתת־מקלעים, אקדחים ורימוניי־יד)...

בק"מ ה־23 כיתרו אותנו אנשי ה"סאוויסאוגה" מזוינים מכף רגל ועד ראש, וכן איכרי המקום מזוינים במוטות־ברזל ובמעדרים. בהתנג־שות הקצרה שהשתמשנו בה בנשק שבידינו, היו לנו שני קרבנות. ברל לוויין נפל חלל ומאיר זאלינגר נפצע קשה... הובילו אותנו לעיירה גארליאווה, מרחק של 8 ק"מ. הפצוע־קשה זאלינגר שכב על עגלה בכאבים נוראים. הוא נורה בבטנו. גופתו של הצעיר בן הי"ט, ברל לוויין, נשארה בשדה... הצלחנו להשמיד את התעודות, המפות הקטנות עם תווי־הדרך והסרטים עם צלבי־הקרב, שאחי ייצרם בגיטו, ובהם היה כתוב: "בשירות הצבא הגרמני, רכבת גרמניה". סרטים אלה צריכים היו לשמש לנו הסוואה בדרך... לפני העיירה צירפו אלינו 2 חברים מחוליה אחרת. היו אלה אלתר פייטלסון ואהרון מאנייסקין⁷⁵. החלטנו החלטה עזה, שבשום פנים ואופן לא יגלו אצלנו את האמת. עלינו להגיד שברחנו מן המשלוח של ה־3,500 איש.

הביאו אותנו לחצר המשטרה בגארליאווה — שבעה אנשים ובינינו אחד פצוע קשה... בחרו בשבילנו צינוק מתאים, והושלכנו לתוכו כשמכים בנו. עוד לפני־כן הכנסנו את הפצוע לצינוק סמוך והשכבנוהו על ספסל קשה. החדר הקטן אפל. לא ראינו זה את זה. דרך הקיר שמענו את אנחותיו של חברנו. הלב נקרע. התחלנו לדפוק בדלת. מסרנו לשומרים הרבה כסף, מכשירי גילוח, סבון, כפפות־עור וכד' תמורת מים ואור. בדקנו את הפצינו ותפרנו טלאים צהובים בבגדינו. חששנו

74. השווה עדות ח' גלעין (גכטל), למעלה, עמ' 140—141.

75. השווה א' פייטלסון, מכתב 5.

פ ר ק ה: המסע הראשון וכשלונו

לבדיקה קפדנית. מצאתי בין חפציי תמונה של אחי. קרעתי את התמונה לחתיכות קטנות ובלעתי אותן. אין לאן לזרוק ואסור שימצאו זאת אצלי. היתה פקודה שעל עבירתו של יהודי אחד תיענש כל המשפחה...

עשינו התייעצות קצרה והחלטנו פעם נוספת: יכולים הם לענות אותנו, לירות בנו—האמת תישאר חבויה עמוק בלבנו. תקענו כף זה לזה.

6 לפנות ערב. נשמע רעש בפרוודור. פתחו את הדלת. באו לקחת אותנו במכונית משוריינת לגסטאפו בקובנא. 4 אנשי הגסטאפו וסוכן גסטאפו ליטאי בלבוש אזרחי, כולם מזוינים. הובילו אותנו למשרד בליווי צעקות, זלזולים ואיומים שימיתו את כולנו. ניסחו זכרון־דברים. בו כתבו שב־26 באוקטובר 1934 ברחנו כולנו (כאן נרשמו שמותינו ושמות משפחותינו) מן המשלוח של 3,500 יהודים שגורשו לאסטוניה, ושהלכנו אל מקום עבודתה של פלוגת "קאבל", שעבדה בסביבת מאריאמפול. כשנסתיים ה"טקס", הכניסו אותנו למכונית, הנשק מכוון כלפינו— וכך הובילו אותנו לקובנא... האוטו נעצר לפני בנין הגסטאפו... הביאונו למרתף והכניסו אותנו זוגות־זוגות לתוך צינוקים. לי קבעו תא אחד עם מאניסקין. לקירות צמודים מדפים לשינה ושולחן קטן. הכניסו לנו ארוחת־ערב: קפה ו־50 גרם לחם. עתה יש לנו זמן לחשוב. עומדים לפני עינינו חברינו שנפלו זה עתה: זאלינגר שהליטאים חיטלוהו באופן מוזעזע כל־כך...

זכרי עדות על סופו הטראגי של מאיר זאלינגר⁷⁶:

מאיר זאלינגר שכב בשלולית־דם והשמיע אנחות... שכבתי לצדו וראיתיו בולע את מפת הדרך שלפיה הלכנו. כשסיים מלאכה זו, שפך את בקבוק הספירט שקיבלנו בגיטו... בא רופא וקבע כי זאלינגר נורה בבטנו. אז ציוו עליי ועל שמחה [אידלסון] לחפור בור לא רחוק מחצר המשטרה, והם הכניסו שם את זאלינגר, שהיה עוד במלוא ההכרה. שמחה ביקש אחד השוטרים שיירה במאיר בראשו, כדי לשים קץ לעינוייו. הלה השיב, כי בלי פקודה אסור לו לעשות זאת. זאלינגר הבין במה מדובר. בשמעו את התשובה, ביקש את שמחה, שידרוך ברגליו על לבו, אולי זה יחיש את המוות... בבכי גדול כיסינו אותו באדמה ואני אמרתי "קדיש"...

גורלן של שאר החוליות שעזבו את הגיטו באותו יום, היה דומה לגורלה של חוליית גמפל.

הידיעות על המאסרים ודאי הגיעו לגיטו באותו ערב או למחרת בבוקר, אך

76. זכרונות מ' יצחקי (גלבטרונק), 1, עמ' 1—2.

חלק שני: התעוררות

המיבצע לא הופסק. במשך כשבוע עזבו קבוצות לוחמים יום-יום את הגיטו בהסתרה, בין דרך השער כפלוגת-עבודה ובין דרך גדר-התיל. לכל קבוצה מסלול משלה, מעט נשק, ציוד רפואי וכו'. לכל אחת ואחת דרך-התחתיים משלה, כשלונות, יחס עוין מצד האוכלוסיה, הלשנה, רדיפות והתנגשויות עם כוחות האויב.

הפלוגה שההצלחה האירה לה פנים מעט יותר מאשר לפלוגות האחרות, היתה פלוגתו של נחמיה אנדלין. יצאו בה למעלה מ-20 איש ובתוכם — שמואליק מורדקובסקי, ליאו זימאן, מרים בוז, עזריאל לוי, משה גרבר, דוד גולדין, מרים אידלס, וליפשיץ ואשתו. הפלוגה נתחלקה מייד עם יציאתה מן הגיטו לחוליות, וכך התקדמו דרומה. החוליה שעמד בראשה שמואליק מורדקובסקי הגיעה עד לאודיי, עיירה הנמצאת בשליש האחרון של המרחק שבין קובנא ליערות אוגוסטובה⁷⁷. משנוכחו לדעת, כי נערכים בסביבה מצודים על יהודים, החליטו להיחבא במקום מתאים ולחכות שם עד שוך המצודים. בזכות זריזותו וכושר התמצאותו של מורדקובסקי, נמצא לה לחוליה מקום-מחבוא בעליית-גג של איכר. כעבור יומיים התקדמו שוב, אך המפות הכזיבו והחוליה היתה אובדת-דרך. ימים אחדים שוטטו בדרכים, עד שאיבדו זה את זה. עזריאל לוי ודוד גולדין נתפסו בידי שוטרים ליטאים, והללו שדדו אותם, ורק חולצה ומכנסיים הותירו להם. לאחר-מכן הביאו אותם לכלא מאריאמפול, שם מצאו חברים אחרים מפלוגתם: ליאו זימאן, מרים אידלס, ליפשיץ ועוד — בסך-הכל כ-15 איש.

חוליה אחרת של אותה פלוגה הצליחה להתחמק מידי הרודפים. את קורותיה מספרת מרים בוז⁷⁸:

... את שער הגיטו יצאנו עם היוצאים לעבודה. את הגשרים על הוויליה ועל הניימן עברנו בשלום. התקדמנו דרומה-מערבה, ואף כי הכפריים לא נחנו בנו אמון מלא, אם מחמת המראה היהודי והלשון הליטאית הנלעגת של שני חבריי, ואם מחמת הלבוש האיכרי שלנו המגושם במקצת — עזבונו לנפשנו. במחצית היום הראשון נתברר לנו כי המפות הוליכונו שולל... התעלות שבמפה אינן בנמצא ותחת החורשות המסומנות השתרעו מזמן לזמן מקומות יישוב. אף-על-פי-כן הגענו לאותה מסילה שלפני יער גדול — מקום המפגש עם קבוצתו של ליאו. הם לא הגיעו. בלית ברירה המשכנו. המפה בגדה בנו כליל. פילסנו דרכנו לכביש קובנא-מאריאמפול (בהתאם להוראות), וכאן עלתה המשטרה על עקבותינו. בבור מוקף שיחים מצאנו מקלט ביער. שריקות ושעטת מגפיים הגיעו אלינו מכל עבר. אך הם חזרו כלעומת

77. עדות ע' לוי, עמ' 9.

78. ספר השומר הצעיר, עמ' 742—743.

פרק ה: המסע הראשון ובשלונו

שבאו. הגיע הערב וצריך היה להחליט החלטה. אחד מאתנו חלה והתחיל להשתעל. יצאתי כדי להתחקות על המצב. מפי האיכרים נודע לי, שבימים האחרונים נערכו כאן מצודים, וצעירים יהודים נתפסו. לא היתה ברירה אלא לחזור לגיטו ולמסור דין־וחשבון על הדרך, המפות והמצב. לחזור היה לא פחות מסוכן מלהתקדם. הלכנו בכביש אחד־אחד, ברווחים של חמישים מטר. ברגל ובעגלות איכרים הגענו העירה, ועם בריגאדות־העבודה החוזרות לגיטו הסתננו גם אנחנו. בדירתנו המשותפת מצאתי שלושה מחברינו מוכנים לדרך. עיכבתים. הבהילו את אלי, ובפגישה עם המפקדה הקומוניסטית הוחלט לעכב את היציאה...

היחידים בכל משתתפי המיבצע שהצליחו להתגבר על כל מכשולי הדרך ולהגיע ליערות אוגוסטובה היו שני אנשי פלוגה זו: מפקדה של הפלוגה נחמיה אנדלין ושמואליק מורדקובסקי. השניים נפגשו בסמוך לגוש היערות המיועד, נכנסו ליער ואף מצאו את המקום ליד האגם הברז'אני, ששם צריכים היו להימצא צנחנים סובייטיים. לצנחנים לא היה זכר. כנגד זה מצאו השניים כי הסביבה מאוכלסת פולנים, שעם בוא הנאצים נהפכו ל"פולקס־דויטשה", ונודעו בנאמנותם המופלגת לשלטונות הגרמניים⁷⁹. לפי עדות אחרת⁸⁰ נתקלו השניים ב"פולנים לבנים" — פארטיזאנים פולנים לאומנים, שהיו כפופים למרותה של מפקדת ה"ארמיא קראיבא" הלאומנית. הם שהו ביער זמן קצר בלבד, וכשנוכחו לדעת שמלבדם לא הגיע איש מבין היוצאים למטרה, שמו פעמיהם לחזור לגיטו. הם הגיעו לשם בשלום, והיה בכך משום הישג פארטיזאני מופלא. ואמנם נתגלו השניים לאחר־מכן כמורי־דרך פארטיזאניים מזהירים, והיו מטובי הלוחמים של הגדודים הקובנאיים ביערות רודניקי ושל הבריגאדה הליטאית כולה.

אין אנו יודעים בדיוק כמה לוחמים נטלו חלק ב"מסע־אוגוסטובה". אצל ילין־גלפרן נאמר, כי יצאו את הגיטו בדרך לאוגוסטובה "למעלה ממאה איש"⁸¹. לא מצאנו אישור למספר זה, אך, כנראה, אין הוא רחוק מן האמת. במקורות אחרים מוזכרים שמותיהם של 44 לוחמים שהשתתפו במסע, אך אין ספק שרבים מן המשתתפים — שמותיהם לא הוזכרו כלל.

מבין הלוחמים ששמותיהם ידועים לנו, חזרו לגיטו בשלום 11 בלבד: מרים אידלס, מרים בוז, דוד גולדין, עזריאל לוי, י' ליפשיץ, ר' ליפשיץ, ל' מוזס, אפרים סניור, מלכה פוגאצקי, ח' שטיינברג, והירש שמוליאקוב. השאר נספו בדרך או נפלו בידי הגסטאפו: מיכאל גלבטרונק, א' פייטלסון, אבא

79. א' פייטלסון, מכתב 11.

80. עדות א' מוזס, עמ' 7 (תקליט 2). השווה גם עדות ג' פוגר־טורצ'ין, עמ' 2 (תקליט 1).

81. פ' ג', עמ' 82.

חלק שני: התעוררות

דיסקאנט, משה גרבר, פנחס קראקינבסקי, מ' זימלוויץ, מאיר זאלינגר, אהרן וילנצ'וק, ברל גמפל, טוביה פילובניק, א' מאניסקין, ל' מיצקון, ברל לוויץ, י' שטראסבורג, מ' איליונסקי, ב' וולוביצקי, ליאו זימאן, ק' גולדפארב, ש' אידלסון, כ"ץ, מ' רוז'אנסקי, י' קירקל, ח' מסקופ, ח' וידוצקי, ו' שוסטר, ה' גן, ר' צווייגורן, י' כודוש.

הלוחמים שנפלו בידי הגסטאפו לא היה גורל אחד לכולם. הם ספגו מכות רצח ונשדדו על-ידי השוטרים הליטאים, ואחר-כך נחקרו ועונו על-ידי אנשי הגסטאפו. אך בהמשך החקירות היתה החלטתם של אנשי הגסטאפו לגבי כל קבוצה של עצורים תלויה בנסיבות שונות: חשוב היה מה העידו השוטרים הליטאים נגד העצורים, ובאיזו מידה האמינו להם; איזה סיפור סיפרו העצורים להגנתם; אם מישהו מראשי הגיטו השתדל למענם, וכד'.

מספר בעדותו אחד העצורים ⁸²:

... בהיותי בגסטאפו הכנתי לי כתב-הגנה מצוין. סיפרתי להם, שביחד עם דוד גולדין השתייכנו לפלוגת-עבודה שהניחה כבל. יצאנו לחפש לחם, ושוטר ליטאי תפס אותנו, התעלל בנו ושדד אותנו. שמנו לב שהגרמנים גתרשמו מן הסיפור, ואחד העיר לחברו: "רואה אתה מה הליטאים מסוגלים לעשות!" ואלינו אמרו: "אתכם אנו שונאים לפי החוק, את הליטאים — מתוך הלב". ניצלנו נקודה זו כדי לסכסך ביניהם ובין העדים השוטרים הליטאים. סיפרנו בפרוטרוט כיצד הם תפסונו, הפשיטונו ערומים ושדדונו, והדגשנו שזו היתה כל מטרתם כשתפסונו. הדבר הצליח... מסרתי ד"ש לאיקא גרינברג דרך סגנו של ליפצר (איש הגסטאפו היהודי), חייטוביץ, וכנראה שבזכות זאת קיבלתי "רק" 50 מלקות ושחררתי...

מר שבעתיים היה גורלה של הקבוצה שנתפסה ליד גארליאווא בגלותה התנגדות. מספר אחד העצורים מקבוצה זו ⁸³:

... ב-11 בלילה הועברנו לגסטאפו בקובנא העיר. למחרת נחקרנו ושוב ספגנו מכות. לא הודינו. מפקד הגסטאפו, ד"ר פוקס, הודיע כי למחרת יחזירונו לגיטו קובנא. ואמנם הוזמן לגסטאפו ליפצר, איש המשטרה היהודית, ששימש כסוכן הגסטאפו בגיטו קובנא, ונצטווה להובילנו לגיטו. ברגע האחרון שאלו ד"ר פוקס, אם יודע הוא ביהודים אלה, שפועלים תמימים הם ולא פארטיזאנים. ליפצר הציץ בפנינו, הצביע על משה "פוק" [זימלוויץ] וענה: לא אוכל לערוב לאנשים אלה, מכיוון שזה קומוניסט הנהו. חמתו של פוקס עלתה עד להשחית. הוא הוציא את פרגול הגומי מהארון והחל מכה באכזריות על פנינו. כעבור שעה הובילונו ל"בית הסוהר הצהוב". היינו כלואים 3 שבועות. הוחזקנו

82. עדות ע' לוי, עמ' 2.

83. מ' יצחקי (גלבטרונק), י ל ה "ג, מס' 18—19, עמ' 78.

פרק ה: המסע הראשון וכשלונו

יחד עם פושעים מועדים. עונינו. משם הובלנו למצודה התשיעית. פרטים נוספים על גורלה של אותה קבוצה מספר בזכרונותיו ב' גמפל⁸⁴: ... ב'29 באוקטובר בבוקר ירד למרתף איש הגסטאפו הנודע, שרדר. ראשונים לחקירה לקח אותי ואת חברי לצינוק, מאניסקין. הוא העלה אותנו במדרגות לקומה השלישית, חדר מס' 306. ראשון נכנס מאניסקין, ואני נשארתי בפרוזדור תחת משמור. דרך הקיר נשמעו צעקותיו של מאניסקין. כעבור מחצית השעה יצא מוכה ורצוף ובגדיו קרועים, ואני נכנסתי לחקירה. שרדר הוציא את ארנקי ומצא בו תמונות אחדות של הוריי. שאל: "מי הם הללו?" — "אלה הוריי" השבתי. "היכן הם?" — "הוציאו מן הגיטו ב'28 באוקטובר 1941 למצודה התשיעית" — השבתי. "מניין אתה יודע?" — הוא אומר לי, ובשעת מעשה תוקע מהלומה בפניי, עד שהתחילו שותתות דם... הוא ניגש לארון־זכוכית, שהיו תלויים בו בסדר מופתי פרגולים רבים, ובחר לו אחד מהם... הוא הרביץ בי 50 מלקות בכל כוחותיו, עד שנתכסה זיעה. אז הוא אמר, שלפי החוק מגיע לנו פסק־דין מוות, אלא מאחר שזו הפעם הראשונה ואנו מוכשרים לעבודה, הוא יחליף את העונש. החזירו אותנו למרתף ולקחו זוג אחר... בשעה שתיים־עשרה־וחצי נסתיימה החקירה של כל קבוצתנו... כעבור ימים אחדים של שהותנו כאן אספו את כל היהודים לתא אחד — לתא מס' 35. כאן פגשנו חברים רבים, פארטיזאנים שנתפסו במקומות שונים בדרכם לאוגוסט טובה. היינו שמונה־עשר יהודים... בין ה'18 היו כמה יהודים שתפסו אותם בעיר בלי טלאים... כל אימת שאיש מאתנו מחליף איזה חפץ ללחם מחלקים אותו ל־18 מנות...

בתא ישבנו 33 איש. הליטאים היו פושעים פליליים. בלילה, כש־שכבנו על הארץ לישון, אי אפשר היה לעבור בין השוכבים, על כן היה יותר חם. ביום שיחקנו שחמט ודאמקה, כדי לשכוח את הרעב. ארגנו אליפות בשחמט. מיכאל [גלבטרונק] היה מדקלם "וארשא בוערת" ועוד... יום אחד ערכנו אסיפה, והחלטנו בצוותא מה כל אחד צריך למסור מחפציו להחלפה למצרכי מזון. קיבלנו תמורת זאת לחם, מלח, טאבאק וחילקנו כל זה חלק כחלק בין החברים. ביום היו מובילים אותנו לטיול של מחצית השעה בחצר. חלק מן הליטאים שישבו אתנו הובאו זה מקרוב מן המצודה התשיעית. הם סיפרו לנו כי את כל האסירים שהיו כלואים במצודה ההיא העבירו לבתי־כלא שונים והמצודה עברה לרשותה של הגסטאפו. אף את הליטאים שהש־תייכו לצוות המצודה סילקו משם...

84. זכרונות ב' גמפל, כנ"ל, עמ' 5.

חלק שני: התעוררות

ב־19 בנובמבר בבוקר נפתחה הדלת ושני הסוהרים קראו מתוך רשימה את שמותיהם של 6 העצורים שהובאו לכאן בקבוצה הראשונה. ציוו עלינו להיכנס למשרד. כאן כבר חיכו לנו כמה אנשי גסטאפו. הוציאו אותנו במשמר כבד לרחוב, ושם עמדה מכונית מכוסה. עלינו למכונית ומצאנו בה עוד יהודי שפניו הצמיחו זקן ומסביב לעיניו "פנסים"... היה זה משה גרבר. בחלק הקדמי של המכונית התיישבו 9 שומרים וזונו... בעד סדקי המכסה ראינו, כי אנו עוברים את הגשר שליד הגיטו. המכונית עשתה סיבוב לקראת מעלה ההר. כשנעצרה ואנו ירדנו, נתגלתה לפנינו המצודה התשיעית...

כאמור, רוב משתתפי "מסע אוגוסטובה" נפלו בידי הגסטאפו ושם נחקרו חקירה קפדנית. מן העדויות שלפנינו מתברר, שהלוחמים החזיקו מעמד ולא גילו דבר שהיה עליהם להסתירו. הללו טענו, כי ברחו מן המשלוח לאסטוניה, והללו — שהלכו לכפרים כדי להחליף דברי־ערך במצרכי־מזון. לגבי צעיר אחד, משה גרבר, היה חשד שהוא לא החזיק מעמד, ואף האשימוהו לאחר־מכן בבגידה. ידוע שגרבר היה היחיד שמצאו אצלו אקדח בשעת מעצרו. יש אומרים שבגלל זה ספג מכות יותר מן האחרים, ונשבר. ויש אומרים, שלא קיבל מכות כלל, אלא מלכתחילה שיתף פעולה עם חוקריו⁸⁵. מה גילה גרבר? בעניין זה יש סברות שונות. יש אומרים שהוא סיפר, כי את האקדח קיבל מאחד, בלוך. הכוונה כנראה לשימקה בלוך מפעילי "הארגון האנטי־פאשיסטי", שאף הוא היה בין העצורים. שמועה אומרת, שמיידי אחר־כך נאסרו בגיטו כל אלה ששמו בלוך, אך שוחררו מחוסר הוכחות. סברה אחרת יש, שהוא גילה כי האיש שעזר לו לברוח מן הגיטו, היה ד"ר יצחק רבינוביץ'. אילו היתה זו אמת, בוודאי היו עוצרים את רבינוביץ' לחקירה, ודבר זה לא נעשה. אך תהיה האמת על התנהגותו של גרבר בגסטאפו אשר תהיה — בין עצורי אוגוסטובה פשטה השמועה, שהוא נכנע לחוקריו וגילה סודות של המחתרת, כלומר עשה מעשה בגידה. שמועה זו נתנה אותותיה ביחסם של החברים אל גרבר במצודה התשיעית, ואחר־כך בגיטו. היא גם הכריעה את הכף לחובתו ביער וגרמה לחריצת גורלו⁸⁶.

85. עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 17—18 (תקליט 4א); והשווה פייטלסון, מכתב 9.

86. ראה להלן, פרק יא, "משמעת".



רחל כ"ץ, מפעילות הארגון הלוחם. עסקה בהברחת נשק לגיטו ובהצלת ילדים. נספתה בעת מילוי תפקיד.



מנחם (גיונ'קא) לווין, איש הארגון הלוחם. נפל במסע לאוגוסטובא.



לייב גמפל, מראשוני הלוחמים שברחו מן הגיטו ליער הפארטיזאני. נפל בקרב בכפר קאליטאניץ.



אלחנן סגלסון, מצעירי הארגון הלוחם. נפל בארץ, במלחמת השחרור.



פעילי הארגון הלוחם : דוד גולדין (נספה
ביער), אלתר פייטלסון, ישראל גולדבלאט.



פעילי הארגון הלוחם : אבא, יוסף פייאר-
שטיין, שמעון איידלסון, שמעון —



מבריתני נשק של הארגון הלוחם : יהודה ליפשיץ ושלמה בארון,
כשהם חבושים בבית הכלא בגיטו. השלישי בלתי ידוע.